

بررسی تأثیرات متقابل ساختاری و شکلی کالبد بازار سرپوشیده شهر اراک بر شکل‌گیری تعزیه سیار در اراک

امیر سمعی^{*}، سپیده زین‌الدین^{**}، آزاده آل‌یاسین^{***}

چکیده

معماری بازار شهر اراک نتیجه تداوم تجربه‌های ارزشمندی است که از انطباق محیط و عملکردهای گوناگون بازار به وجود آمده است. در این معماری تلاش زیادی برای ایجاد یکپارچگی و وحدت در فضاهای گوناگون بازار صورت گرفته است. ساختار کالبدی مجموعه بازار اراک بر اساس طرحی از پیش اندیشیده، احداث شده و از جمله بازارهایی است که مسیر آن مستقیم و دارای تقارن هندسی بوده و دارای مسیری آزاد و منحنی نیست. تعزیه سیار اراک و بازار به عنوان محل اجرای آن سؤالاتی را در ذهن به وجود می‌آورد که چگونه شکل، فرم و ساختار بازار اراک در شکل‌گیری تعزیه سیار مؤثر بوده است؟ سؤال دیگر این است که آیا سیار بودن تعزیه بر استخوان‌بندی مکان بازار مؤثر بوده است؟ نکته حائز اهمیت، سلسله‌مراتب پاسخگویی به سؤالات است. فرض پژوهش بر این است که عدم وجود فضایی مناسب برای اجرای تعزیه، دلیل انتخاب بازار به عنوان محل اجرای تعزیه بوده است. احیای مقوله مغفول مانده تعزیه سیار، تحلیل رفتاری تعزیه در بستر آن و کنکاش در قابلیت محیط بازار، ضرورت انجام این تحقیق است. روش تحقیق پژوهش حاضر، تاریخی-تحلیلی است. جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، تحقیقات میدانی و مصاحبه‌های عمیق صورت گرفته است. هدف پژوهش حاضر بررسی تأثیرات ساختاری و شکلی متقابل تعزیه و کالبد انجام آن (بازار) در شهر اراک است.

در این پژوهش، مراسم مذهبی خاص و ناشناخته تعزیه سیار معرفی شده و به انعطاف‌پذیری تعزیه سیار به دلیل خطی بودن بازار، وجود مساجد مشخص، رقابت محله‌ای، روابط اقتصادی بازاریان، و نیز عدم وجود فضای مدور پرداخته خواهد شد. آنگاه به این موضع اشاره خواهد شد که تعزیه سیار در نمایش‌نامه، سناریو، زمان‌بندی روایت و جانمایی اشخاص تغییرات داده تا بتواند آن را به صورت تسلسلی و پشت سر هم در قطعات مختلف به مردم در بازار نمایش دهد. در نهایت نتیجه گرفته شده که یکی از دلایل اجرای سلسله‌مراتبی تعزیه در بازار اراک خطی بودن محل اجرای آن است.

کلید واژه‌ها: اراک، بازار، تعزیه سیار، ساختار، کالبد

مقدمه

بازار از مهم‌ترین ارکان شهرسازی و شهرنشینی ایران در دوران پیش و پس از اسلام به شمار می‌رود. روند شکل‌گیری و توسعه بازار در شهرهای ایران همواره در ارتباط با مهم‌ترین عناصر شهری، مانند دارالعماره، ارگ، مرکز محلات، میدان و مسجد جامع بوده است. علاوه بر آن بناهایی مانند کاروانسرا، مدرسه، حمام و مسجد نیز از جمله این‌ها می‌باشند که جانمایی و مکان‌یابی آنها در ارتباط با ساختار بازار در شهر صورت می‌گیرد (اصانلو و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰۹).

بازارهای سنتی ایران با سابقه کهن، خود در کنار جنبه اقتصادی، از نقش فعال اجتماعی نیز برخوردار بوده‌اند و در بسیاری از شهرهای کشورمان می‌توانیم هم‌جواری عناصر شاخص مذهبی و فرهنگی را با بافت بازار مشاهده کنیم. به این صورت که بازار به صورت هم‌زمان یک محور مهم ارتباطی، اقتصادی و فرهنگی شهر بوده و نقش و منزلت مهمی در حیات اجتماعی شهر داشته است (سلطان زاده، ۱۳۶۸: ۳۸۳). عنصر بازار تنها وجه مشخصه یا خصیصه اصلی و بهترین معیار اصالت شهرهای شرق اسلام است.

چند عامل در تشکل و نظم بازار همواره مؤثر بوده است:

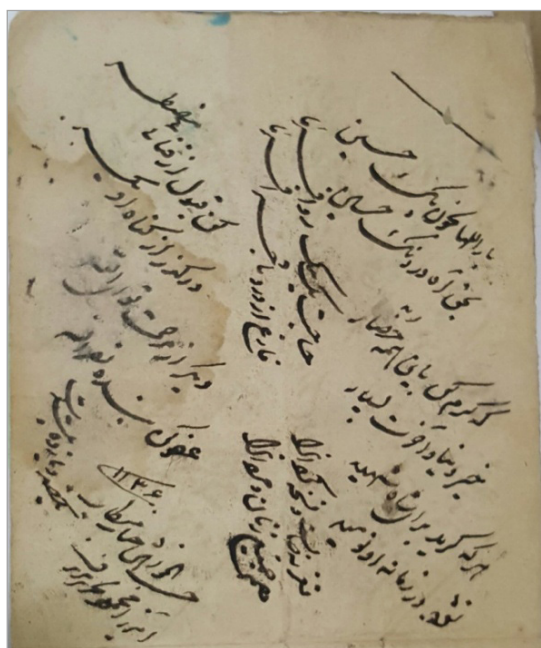
- ۱- روابط صنفی بازار
- ۲- هیئت‌های مذهبی
- ۳- مراجع تقلید: عامل دیگر تشکل در بازار، مراجع تقلید بوده و هستند.
- ۴- امور خیر و عام‌المنفعه.

هدف این مقاله بررسی روابط مؤثر حاکم مابین آیین مذهبی تعزیه و مکان اجرای آن است تا از این راه به تأثیرگذاری متقابل شکل و ساختار عمل مذهبی تعزیه سیار پی برده شود. سؤالات تحقیق اشاره به چگونگی و چرایی تأثیر دوطرفه تعزیه سیار و بازار شهر دارد. چگونگی تأثیر طرف بر مظهر و نیز نحوه عمل و فرایند انجام‌شده و تغییرات در مکان از سؤالات پژوهش است. پژوهش مطروحه درصدد جوابگویی به ابهاماتی است که بازار را تنها فضای انجام تعزیه سیار می‌داند، اما این مقاله سعی در دوطرفه اعلام نمودن تأثیرات دارد. روند پژوهشی مقاله، مخاطب را ابتدا با انواع تعزیه، تاریخ شکل‌گیری و نحوه اجرای آن در اراک آشنا می‌سازد، سپس به بافت شهری اراک و بازار قدیمی آن اشاره می‌کند و با استناد به اسناد و مصاحبه‌های با افراد خبره، نوع اتفاق تعزیه سیار را در بازار بررسی و در انتها به تعاملات تأثیرگذار بر هم، می‌پردازد. در قسمت نتیجه‌گیری، با توجه به پژوهش انجام شده، به این نتیجه اشاره می‌شود که تعزیه در اراک به دلیل شکل بازار به

صورت سیار اجرا می‌شده است. از آنجایی که بازار تنها یک مکان تجاری محض و تک‌بعدی نبوده و کارکردهای دیگری از جمله کارکرد مذهبی داشته، بستر مناسبی را برای اجرای مراسم مذهبی فراهم آورده است، بازار اراک نیز به عنوان یکی از قدیمی‌ترین بازارهای ایران که تاریخ احداث آن به اوایل قرن ۱۳ هجری قمری می‌رسد، از این قاعده مستثنا نیست. اهمیت و ضرورت پژوهش، حول آشناسازی مخاطبان با یکی از منحصر به فردترین نمایش‌های مذهبی ایران می‌چرخد. در راستای تعاملات معماری با این نمایش، اهمیت تأثیرات شکل و کالبد بر رفتار نیز روشن خواهد شد.

پیشینه پژوهش

۱- غلامعلی ولاشجردی فراهانی پیرامون سابقه اجرای تعزیه ثابت و تعزیه سیار در اراک چنین عقیده‌ای دارد: «علیرغم آنکه مدارک و شواهد متقنی در مورد زمان آغاز و پیدایش تعزیه در اراک در دست نیست، اما به سبب اهتمام سلاطین قاجار به برگزاری پرشور آئین‌های عزاداری خامس آل عبا و اجرای تعزیه به ویژه در عهد ناصرالدین‌شاه قاجار می‌توان به قرینه حدس زد که در «دولت شهری» چون سلطان‌آباد [نام قدیم اراک]، در ایام محرم و صفر مجالس حزن و اندوه در مساجد با حمایت معنوی علمای وقت و پشتیبانی مالی تجار بازار و نذورات و موقوفات مؤمنین، از فر و شکوه خاصی برخوردار بوده است. در تاریخ مضبوط است که در زمان ناصرالدین‌شاه حدود سیصد مجلس تعزیه‌خوانی در نقاط مختلف برگزار

تصویر ۱. نسخه خطی تعزیه‌خوانی در اراک ۱۱۳۶ ه.ق. (مجموعه عکس آقای مهدی دریایی، پژوهشگر تعزیه)

تعزیه، نمایش سنتی ایران، به علت قدمت و قداست خاصی که دارد و هم‌چنین به خاطر ارزش‌های نمایشی، موسیقایی و ادبی آن از ارج و منزلت ویژه‌ای در میان ایرانیان و به خصوص پژوهشگران خارجی برخوردار است. به علت سازگار بودن این نوع نمایش با روحیات و عواطف مردم، توانسته بعد از چند قرن زنده و پابرجا بماند و از آن به عنوان میراث فرهنگی گران‌بها یاد شود.

نوآوری مقاله حاضر از این باب است که تا به حال مکان اجرای تعزیه در بازار و نیز رابطه بین تعزیه و بازار و چگونگی به وجود آمدن تعزیه سیار بررسی نگردیده است.

تعریف تعزیه

تعزیه از نظر لغوی به معنی همدردی، سوگواری و تسلیت است؛ ولی به عنوان شکلی از نمایش؛ ریشه در اجتماعات و مراسم شهادت امام حسین (ع) در ایام محرم دارد؛ اما تعزیه به مفهوم مصطلح شبیه‌خوانی به جز ایران ظاهراً در هیچ کشور اسلامی دیگری وجود ندارد (www.wikifeqh.ir).

گفته می‌شود که شکل رایج تعزیه در خلال سال‌های آخر دوران صفوی به وجود آمده است (چلکوفسکی، ۱۳۶۷: ۷۱). آغاز پیدایش تعزیه به شکل کنونی دوره زندیه است، اما دوران شکوفایی و گسترش زائدالوصف آن، عصر قاجاریه است و علت اصلی آن نیز حمایت بی‌دریغ سلاطین این دوره از تعزیه است که باعث افزایش نسخه‌های تعزیه گردید (شهیدی، ۱۳۸۰: ۳۱۲).

اما اوج تکامل تعزیه در دوره ناصرالدین‌شاه بود و تکیه دولت که به دستور ناصرالدین‌شاه ساخته شد، در ترویج تعزیه بسیار مؤثر بود.

انواع تعزیه

تعزیه را به لحاظ مضامین نمایشی و با ارجاع به واقعیات عینی، می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

می‌شده که تعزیه سیار اراک به خاطر سیار بودن مجالس آن بسیار شهرت داشته است. در تعزیه سیار که مستشرقین مشابهت‌های آن را با «تئاتر واگن ایتالیا» برشمرده‌اند، چندین دسته شبیه‌خوانی با فاصله‌های معین، خلاصه یک مجلس تعزیه را به نمایش می‌گذاشتند. همین‌که هنرنمایی گروه و دسته اول تمام می‌شد، کمی جلوتر می‌رفت تا همان مجلس را برای گروه [تماشاگران] دیگر اجرا کند و دسته دوم جای او [دسته اول] را می‌گرفت تا واقعه بعدی را به نمایش گذارد» (ولاشجرودی فراهانی، ۱۳۹۰: ۵۶).

۲- بنا بر سخنان آقای مهدی دریایی^۱ پژوهشگر، تعزیه شناس و تعزیه‌خوان - قدمت و پیشینه تعزیه‌خوانی در استان مرکزی با توجه به اسناد و مدارک و نیز نسخه‌های خطس موجود، مربوط به ۳۰۰ سال پیش (۱۱۳۶ ه.ق.) است.

۳- امین زاده می‌گوید: اهمیت تعزیه در انعطاف‌پذیری آن است که به مانند ماهیت حماسه کربلا، معیار مکان و زمان را نادیده می‌گیرد. این انعطاف‌پذیری باعث تأثیرپذیری از مکان نمایش نیز می‌گردد. اجرای آن نیاز به مکان خاصی نداشته و در واقع عرف محلی اهمیت زیادی در انتخاب مکان نمایش دارد. در افغانستان در حیاط مساجد، در هند در امام‌بارها و عاشورخانه‌ها، در عراق در حسینیه‌ها و در ایران در تکایا، حسینیه‌ها، تقاطع خیابان‌های اصلی، میادین عمومی، خانه‌های خصوصی، چهارسوی بازار، حیاط کاروانسراها و یا صحن زیارتگاه‌ها اجرا می‌شده است (امین زاده، ۱۳۷۸).

۴- محتاط در کتاب سیمای اراک می‌نویسد: «تعزیه‌خوانی در اراک به صورت سیار بوده و از زمانی که شهر ساخته شده بیش از دو محله نداشته است و هر کدام از محله‌ها، دستگاهی (مجموعه عزاداران و وسایل و تجهیزات) مخصوص به خود داشته که پس از اختلافات و نزاع‌ها، عاقبت با قرار معینی از اول بازار وارد شده و در حین نوحه‌سرایی و نمایش جریان کامل کربلا تا به آخر بازار می‌روند و در آخر بازار ختم دستگاه می‌باشد» (محتاط: ۱۳۶۸).

جدول ۱. خصوصیات انواع تعزیه

تعزیه ثابت	تعزیه سیار	تعزیه قهوه‌خانه‌ای	تعزیه زنانه
۱- پیشینه‌ای کهن دارد. ۲- به صورت ثابت در تکیه‌ها، میادین شهرها، حیاط مساجد و منازل اجرا می‌شده است. ۳- ویژگی تعزیه ثابت در اراک این است که در شب انجام می‌شود.	۱- زمان پیدایش آن، دوره قاجار است. ۲- دارای ویژگی‌های منحصر به فرد است.	۱- زمان پیدایش آن دوره قاجار است. ۲- مکان اجرای آن قهوه‌خانه‌ها است.	۱- تعزیه‌هایی است که موضوع و محتوای آنها به زنان مربوط می‌شود، مثل مجلس بی‌بی شهربانو. ۲- مجالس تعزیه زنانه در دوره قاجار نیز برپا می‌شد.

(نگارندگان)

نحوه اجرای تعزیه

تعزیه نیز مانند نمایش‌های کلاسیک یونان و نمایش‌های دوره الیزابت اول فاقد دکور است؛ ولی ابزار و وسایل، حتی بیش از حد نیاز به کار گرفته می‌شود. کانون اجرای تعزیه در تکیه‌ها، سکوی گرد وسط تکیه است. این سکو محل استقرار خاندان امام (ع) است.

آنها هرگز از سکو پایین نمی‌آیند، مگر اینکه قصد رفتن به میدان جنگ را داشته باشند. پس هرگاه فردی از خاندان امام (ع) پا از سکو پایین بگذارد، تماشاگر می‌فهمد که او به میدان نبرد می‌رود. میدان نبرد، عرصه محیط بر سکو است که در عین حال محل استقرار اشقیای نیز هست. شهادت‌ها نیز در همین مکان که نبردها در آن رخ می‌دهد به وقوع می‌پیوندد. تنها امام (ع) یا قهرمان آن تعزیه است که بر روی سکو به شهادت می‌رسد. موقع شهادت نیز چند سپاهی مخالف گرداگرد او فرامی‌گیرند تا نحوه جان دادن از تماشاگران پنهان بماند. بسیاری از پیام‌های نمایش از طریق قراردادهایی که خاص تعزیه است و تماشاگر نیز به آنها آشناست القا می‌شود؛ مثلاً وقتی مؤلف خوان یک یا چند بار صحنه را دور می‌زند، به معنای طی مسافتی طولانی است؛ چند ساقه گیاه به منزله وجود نخلستان است؛ یک تشمت پر از آب در صحنه نشان‌دهنده دجله یا فرات است؛ ریختن کاه بر سر نشانه‌ای است که خبر از مصیبتی تازه می‌دهد که بر سر امام (ع) و خاندانش خواهد آمد و نیز نشانه عزاداری است؛ پرواز دادن کبوتر نشان از پر کشیدن روح شهید به ملکوت اعلاست؛ بازگشتن اسب بی سوار با تیرهایی که بر پیکر خود دارد، نشان از مرگ سوار است؛ بیرق سبز نشانه جایگاه اولیاست و پارچه‌ای سرخ بر روی تختی، معرف جایگاه اشقیای است و ...

طرح و نقشه بازار اراک

بازار عنصر اصلی و ستون فقرات کالبدی- اقتصادی شهر بوده و به صورت دوراسته سرپوشیده یکدیگر را قطع می‌کرده

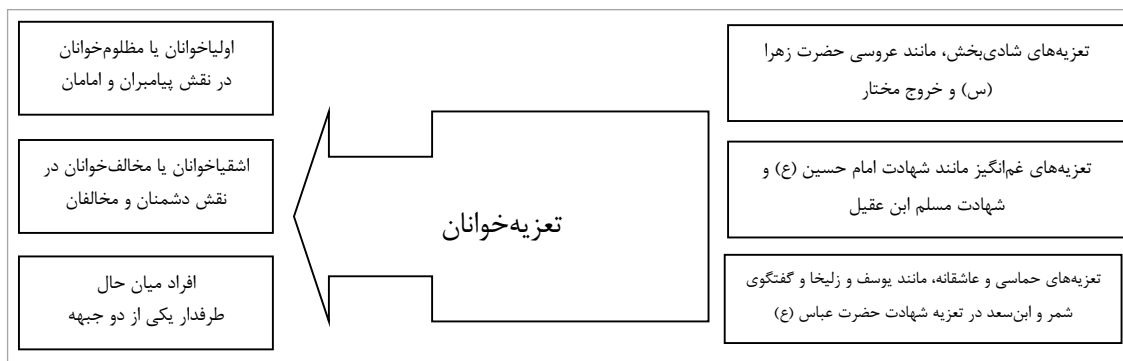
است. از لحاظ کالبدی تمام شهر به وسیله دو راسته بازار به چهار محله بزرگ تقسیم می‌شده است و در هر محله کوچه‌هایی موازی، دسترسی و مراودات شهروندان را به نقاط مختلف ممکن ساخته است. شکل و شالوده فیزیکی شهر در کلیت خود از همین محور و قطب شهری تأثیرپذیری و از لحاظ اقتصادی به عنوان مرکز ثقل رباط تولیدی - اجتماعی شهر و حوزه نفوذ آن ایفای نقش کرده است (محتاط، ۱۳۶۸: ۲۵).

بازار اراک دارای یک محور شمالی- جنوبی به طول ۸۵۰ متر و یک محور شرقی- غربی به طول ۶۰۰ متر و عرض ۵ متر بوده که در حال حاضر قسمتی از بازارهای شرقی و غربی تخریب شده‌اند. بر طول قامت کشیده و بلند بازار، ۲ بازوی عمودی از شرق به غرب در محل تلاقی چهارسوق، با سقف و گنبد مرتفع، بنای چهارراهی بازار را کامل می‌کند.

مجموعه بازار اراک هنگام تأسیس شهر اراک (سلطان‌آباد) در اوایل قرن ۱۳ هجری (۱۲۲۷ ق.ه.، دوره فتحعلی شاه قاجار) به امر سپهدار، والی شهر بر اساس طرحی از پیش اندیشیده، احداث شده است. بر خلاف اکثر بازارها، مسیرهای آن نه آزاد و منحنی بلکه مستقیم و هندسی است. راسته بازار با گذرهای متعددی که آن را قطع می‌کند، ستون فقرات بافت شطرنجی شهر را می‌سازد. این مجموعه که بافت اولیه شهر را تشکیل می‌دهد، در زمان سپهدار اعظم، حاکم اراک احداث شده است. بنا به روایتی، این شهر نوبنیاد را که به صورت شطرنجی است سپهدار ترسیم نموده و از بخش تجاری، مسکونی و خدماتی تشکیل شده است (انصاری، ۱۳۸۹: ۴).

کارکرد مذهبی بازار اراک

بازار و مسجد، کنار سایر عناصر از اساسی‌ترین اجزای یک شهر بوده و هستند. بازار و مسجد در شهرهای اسلامی چنان با یکدیگر آمیخته شده‌اند که گاهی نمی‌توان یک بازار بدون مسجد را بازاری واقعی محسوب کرد (انصاری، ۱۳۸۹: ۴). دهگان در کتاب تاریخ اراک، مساجد اراک قدیم را شرح

در بازار و هم در خیابان - به شکلی مختصر، حوادث و مصائبی که ملعونان دیوسیرت بر امام شهیدان (ع) و یارانش روا داشتند را برای تماشاگران اجرا می کنند، این شیوه اجرا اگرچه به اندازه تعزیه های ثابت تأثیرگذار نیست لیکن، زنده نگاه داشتن این آیین، مسبب انتقال آنها به همه اقشار جامعه است»

«از مراسم مذهبی مرسوم در بازار، تعزیه خوانی در ماه محرم و صفر بود که از پشتیبانی مالی بازاریان و نذورات مردم برخوردار بود. این مراسم در روزهای نهم و دهم ماه محرم هر سال، هزاران دیده مشتاق و محزون را در حاشیه خیابان اصلی شهر، به ویژه در کنار دکان ها و کاروانسراهای بازار به خود جلب می کرد. دو دسته بزرگ و مطرح تعزیه خوانی شهر یعنی محله قلعه و حصار در این دور روز در صحن بازار اراک تعزیه به پا می کردند. یک نیمروز بازار جولانگاه قلعه بود و نیمروز دیگر جولانگاه حصاریان» (ولاشجرودی فراهانی، ۱۳۹۰: ۷۸).

در اراک تعزیه سیار از قدمتی بیش از نیم قرن برخوردار است. حدود چهل - پنجاه سال پیش در ایام دهه اول محرم و با حمایت و خواست برخی از کسبه بازار، گروه های تعزیه خوان به شکلی سازمان یافته و مرتب در طول مسیر بازار سرپوشیده اراک به اجرا می پرداختند. در این ایام، بازاریان کسب و کار را تعطیل می کردند و با قرار دادن تخت های چوبی که با قالی های دست بافت مزین شده بود و دیگر وسایل لازم، جلوه و نمای

می دهد. جدول ۲ برگرفته از توضیحات کتاب مذکور است (دهگان، ۱۳۸۶).

مسجد دیگری به نام مسجد سیدها نیز در شهر اراک با فاصله از بازار وجود دارد که نخل های مرتبط با تعزیه خوانی هر دو محله (قلعه و حصار) از آنجا به بازار آورده می شده است. با توجه به مطالب فوق می توان گفت که بازار بستری مناسب برای اجرای تعزیه بوده است و از آنجایی که بازار اراک خطی بوده و هسته مرکزی بافت قدیمی شهر اراک را تشکیل می داده است، مانند شاهراهی بوده که هیئت های مذهبی را هدایت می کرده است.

تعزیه سیار در اراک

خوش آواز^۲ می گوید: «تعزیه سیار که متشکل از تکه های خلاصه شده وقایع و اتفاقات رخ داده در کربلاست، توسط چندین گروه تعزیه خوان اجرا می گردد. هر گروه در حین حرکت، قسمت مربوط به خود را نمایش می دهد و این کار در طی مسیر تکرار و تکرار می گردد. تماشاگران این شیوه اجرایی ساکن هستند و وقایع پیش چشمان آنها، تکه تکه، لیکن به شکل زنجیره ای شبیه سازی می گردد.

تعزیه سیار هم اکنون نیز در شهر اراک برگزار می شود و گروه های تعزیه خوان از یک مبدأ تا یک مقصد تعیین شده - هم

جدول ۲. فهرست مساجد مرتبط با بازار و تعزیه سیار اراک

فهرست مساجد مرتبط با بازار و تعزیه سیار اراک			
تعداد	مساجد مرتبط با بازار	خصوصیات	مساجد مرتبط با تعزیه سیار
۱	مسجد ارک	مرحوم سپهدار، مقارن ساختن شهر اراک، مسجدی در ارک بنا نمود.	
۲	مسجد آخوند ملا محمد علی	مرحوم سپهدار مسجد دیگری ساخته که قدمتش با مسجد ارک یکی است.	
۳	مسجد حاج تقی خان	مسجد بعد از خرابی به طرز بهتر و وسیع تری ساخته شده است.	بخشی از تجمع و نگهداری تجهیزات تعزیه محله قلعه بوده است.
۴	مسجد قبله	از بناهای حاج طهماسب خان است.	
۵	مسجد آقا مبین	این مسجد اکنون خراب شده است.	
۶	مسجد آخوند ملا شمس علی	این مسجد اکنون به مسجد حصار شهرت دارد. مسجد دارای مأذنی مرتفع بود که در سال ۱۳۰۹ خورشیدی با قسمتی از مسجد خراب شد و ضمیمه خیابان مجاور (فردوسی) گردید.	این مسجد محل تجمع تعزیه خوانان محله حصار بوده است.
۷	مسجد عبدالنعیم	اکنون به نام مسجد بابا نبی خوانده می شود.	
۸	مسجد حاج علی		بخشی از تجمع اولیه تعزیه خوانان محله قلعه بوده است.

(دهگان، ۱۳۸۶: ۱۰۵-۱۰۴)

جدول ۳. بررسی تطبیقی تکایا و بازار اراک

بررسی تطبیقی تکایا و حسینیه‌ها با بازار سرپوشیده اراک	
تکایا و حسینیه‌ها	بازار سرپوشیده اراک
تجلی مفاهیم غنی نمادین و انعطاف‌پذیری فضایی هستند.	انعطاف‌پذیری فضایی در بازار نیز وجود دارد.
فعالیت مادی و معنوی در تکایا (وجود مغازه‌های داخلی تکایا) تلفیق می‌یابد.	تلفیق فضای مادی و معنوی به‌طور بارز در بازار نیز به چشم می‌خورد.
فضایی سرپوشیده و محصور هستند.	بازار نیز فضایی سرپوشیده و محصور و دارای دمای مناسب در تابستان و زمستان است.
نوعی فضای شهری‌اند.	بازار سرپوشیده یکی از بزرگ‌ترین فضاهای شهری است
از نظر سازمان فضایی، حسینیه‌ها و تکایا مفصل‌هایی هستند که شبکه معابر را به هم پیوند می‌دهند.	بازار اراک از نظر سازمان فضایی بافت قدیم شهر اراک را به‌طور بسیار منظمی به هم پیوند می‌دهد.
نوعی فضای عمومی هستند.	بازار یکی از برجسته‌ترین فضاهای عمومی است.
فضایی مردمی هستند که اهمیت زیادی در برقراری ارتباط بین مردم و محیط کالبدی دارند.	بازار یکی از برجسته‌ترین فضاهای شهری است که مردم با کالبد آن ارتباطی تنگاتنگ دارند.
تکایا و حسینیه‌ها در مسیر گذرهای اصلی شهر قرار دارند.	بازار اراک از چهار جهت با چهار گذر و دروازه اصلی شهر در ارتباط بوده است.
حسینیه‌ها و تکایا مظهر پیوند بین زمان، مکان و مردم هستند.	بازار نیز مظهر پیوند مکان و مردم است.
دارای فضای بزرگی هستند که توان جادادن جمعیت عظیم تماشاگران را دارد.	بازار طویل اراک نیز قابلیت جادادن تعداد کثیر تماشاگران را دارد.

(نگارندگان)

جدول ۴. خصوصیات تعزیه‌سپار در بازار اراک

تعزیه‌سپار در بازار اراک	
شرح حال تعزیه‌سپار	تعزیه‌سپار از تکه‌های خلاصه‌شده وقایع کربلا، توسط چندین گروه تعزیه‌خوان اجرا می‌گردد. هر گروه قسمت خود را نمایش می‌دهد. هر قسمت در طی مسیر تکرار می‌شود.
مسیر حرکت	مسجد آخوند معروف به مسجد حصار (شروع تعزیه محله حصار) مسجد حاج تقی خان و حاج علی (شروع تعزیه محله قلعه) از ابتدای بازار وارد شده و طول کل بازار اراک را با اجرای تعزیه طی می‌کنند و در انتهای بازار تعزیه تمام شده و اجراکنندگان وارد میدان اراک شده و به سمت محله خود می‌روند.
وضعیت تماشاگران	تماشاگران ثابت هستند. وقایع پیش چشمشان تکه‌تکه ولی به صورت زنجیره‌ای اجرا می‌شود.
زمان اجرای دسته‌ها	صبح‌ها، دسته محله قلعه عصرها دسته محله حصار نکته: صبح روز عاشورا، دسته حصار تعزیه اجرا می‌کند.
خصوصیات بازار (محل اجرای تعزیه)	عرض ۵ متری بازار سرپوشیده بودن مکان دسترسی به محله‌های اصلی اراک قدیم ارتباط ۴ دروازه اصلی شهر با بازار حمایت مالی بازاری‌ها از تعزیه مکانی امن و آرام برای اجرای تعزیه

(نگارندگان)

سپس تعدادی از ریش سفیدان و معتمدین هر کدام از محله‌های قلعه و حصار وارد می‌شدند.

آنگاه «بشیر» یا چاووش به عنوان قاصد امام حسین (ع)، با لباس عربی و صدایی حزن‌انگیز وارد می‌شد.

بعد از آن، «نقاره خوانان» مشتمل بر ۸ شتر که ۲ شتر اول سرنا می‌نواختند و ۶ شتر بعدی دهل می‌زدند ورود پیدا می‌کردند.

سپس تعدادی پرچم، علامت و چلچراغ فاصله بین نقاره و تعزیه‌خوانان را پر می‌کردند.

از ششم تا دهم محرم، هر روز را به یکی از شهدا نسبت می‌دهند و تقدم و تأخر تعزیه‌خوانان نیز طبق جریان واقعه کربلا است. برای مثال روز ششم طفلان مسلم و حرّ جلو هستند. روز هفتم را به قاسم ابن حسن، روز هشتم را به علی اکبر ابن الحسین، روز نهم را به ابوالفضل العباس (ع) و

روز عاشورا را به امام حسین (ع) نسبت می‌دهند. در روزهای نهم و دهم، جریان کامل واقعه کربلا اجرا می‌شده و در هر صحنه نفرات مخالف یاران امام حسین (ع) نیز حضور دارند. طول هر دستگاه بالغ بر دو کیلومتر و مدت زمان طی شده برای یک دستگاه کامل، بیش از ۲ ساعت است.

مغازه‌ها و حجره‌ها را تغییر می‌دادند تا راحت‌تر بتوانند به همراه خانواده و نزدیکانشان اجرای تعزیه را به نظاره بنشینند. مردمان دیگر هم جلوی مغازه‌ها، ایستاده یا نشسته بر روی گلیم و یا احیاناً قالیچه‌ای، نظاره‌گر نمایش می‌شدند.

تدارک تعزیه سیار

دو ماه قبل از ایام محرم، صاحبان دستگاه (وسایل تعزیه) هر محل، جلساتی را برای خطمشی‌های کلی و انتخاب شبیه‌خوانان برگزار می‌کردند. ترتیب اجرای تعزیه و قرارگیری وسایل و تجهیزات در طول تعزیه مشخص و پیش‌بینی می‌شد. علاوه بر وسایل عادی مانند حجله، عَلم، کُتل، بیرق، طوق، قنداقه و گهواره حضرت علی اصغر (ع)، پیراهن عبدالله و ... برخی وسایل مانند نخل، شیر و ذوالجناح مخصوص هر محله نیز در تدارکات موجود بوده است.

ترتیب ورود به بازار

تعزیه‌خوانان و دستگاه‌های تعزیه به ترتیب زیر وارد بازار می‌شدند:

- در ابتدا، تعداد کثیری افراد حامل عَلم و کُتل در اندازه‌های مختلف و در حدود یک صد پرچم و بیرق در جلوی تعزیه وارد می‌شدند..

تصویر ۳. مقتل خوانان در تعزیه سیار در بازار اراک
(<http://markazi.isna.ir>)

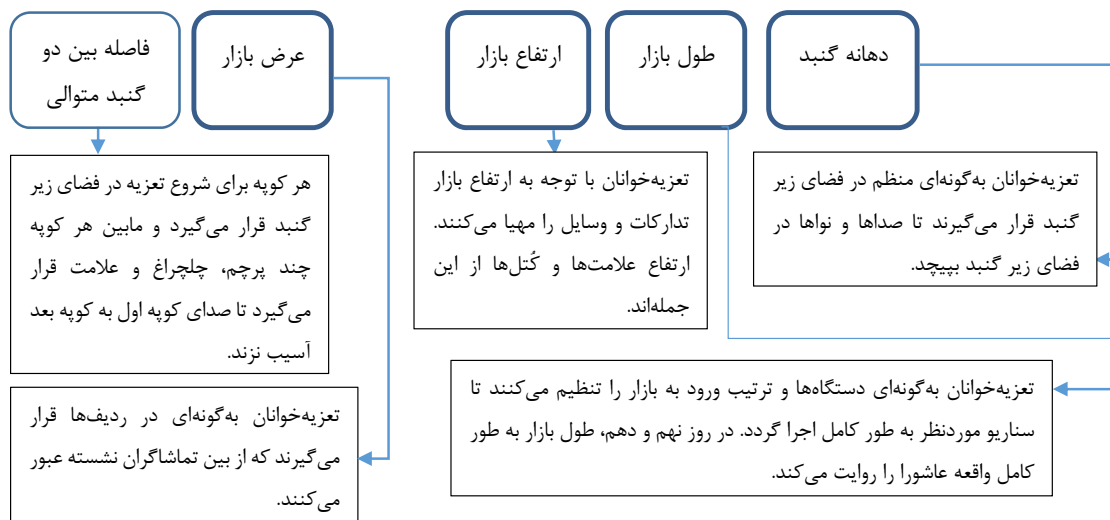

تصویر ۲. امام خوانان در تعزیه سیار در بازار اراک
(<http://markazi.isna.ir>)

تصویر ۴. روسای هیأت قلعه در تعزیه سیار در بازار اراک
(<http://markazi.isna.ir>)

بحث

نمودار ۲. تأثیر عناصر بازار بر تعزیه (نگارندگان)

نتیجه‌گیری

تعزیه مانند همه آئین‌ها و رسوم اجتماعی، تحت تأثیر مستقیم و با واسطه مجموعه‌ای از عوامل مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، مذهبی و تاریخی به وجود آمده است. تعزیه از سنت‌های آیینی و رسوم ملی - مذهبی نسبتاً کهن این مرز و بوم است که همچون بسیاری از سنت‌های فرهنگی و رسوم در دوران معاصر، ارزش، اعتبار، جایگاه، نقش و تأثیر روانی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی گذشته خود را تا حد زیادی از دست داده و جاذبه و خاصیت پذیرندگی آن تنزل یافته است. عدم وجود تکیه، اصلی‌ترین عامل شکل‌گیری تعزیه‌سپار در اراک است. در زمان‌های گذشته اراک دارای حسینیه و یا تکیه بزرگ نبود و بازار اراک، حکم این مکان را برای مردم و عزاداران داشت. از تطبیق بین تکیه و بازار (جدول ۳) می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که به دلیل اینکه بازار، نوعی فضای شهری با انعطاف‌پذیری مناسب و مکانی سرپوشیده با موقعیت بسیار خوب بوده است (دسترسی کلیه محله‌ها به بازار اراک میسر بوده است) و نیز گنجایش جمعیت زیادی را داشته است، بهترین گزینه برای اجرای تعزیه بوده است. از آنجایی که بازار اراک مسیری خطی داشته، پس قطعاً بر روی نحوه اجرای تعزیه تأثیرگذار بوده است.

عوامل کالبدی بازار که در تعزیه بسیار تأثیرگذار بوده‌اند عبارت هستند از:

- علامت‌ها، کُتل‌ها و بیرق‌ها با ارتفاع بازار متناسب شده‌اند. نهایت ارتفاع بیرق‌ها و کُتل‌ها ۴ متر است.
- علامت‌ها، کُتل‌ها، بیرق‌ها با عرض بازار متناسب شده‌اند. نهایت عرض این وسایل ۳ متر است که از راهرویی که مابین تماشاگران است به راحتی رد شود.
- کوپه‌های تعزیه، از ۵۳ گنبد راسته بازار که از مسجد آخوند آغاز می‌شود، ۲۵ گنبد را (در روزهای نهم و دهم) به خود اختصاص داده‌اند و در ۲۸ گنبد مابقی، علامت‌ها، کُتل‌ها، بیرق‌ها، نقاره خوانان، سرنا نوازان و باقی دستگاه تعزیه حرکت می‌کنند.
- شعاع هر گنبد دو نیم متر است، حلقه‌ای که توسط تعزیه‌خوانان و کوپه‌های مختلف ایجاد می‌شود حدوداً در زیر گنبد‌ها شکل می‌گیرد.
- در فاصله مابین دو گنبد یا بعضاً سه گنبد، حتماً بیرق‌ها و چلچراغ‌ها قرار می‌گیرند که صداها و آواهای کوپه‌های متوالی باعث اغتشاش نگردهد.

آیین تعزیه اکثراً به علت سناریو، نمایشنامه، دیالوگ و در کل به دلیل نوع روایتگری مخصوص به خود، باید در مکانی مدور و به صورت مرکزی (آمفی‌تئاتر) اجرا شود. در اکثر مناطقی که تعزیه به پا می‌دارند، مکان تعزیه به شکل مدور است؛ حتی در شهرها و روستاهایی که فاقد مکانی مشخص برای تعزیه هستند، وقتی گروه تعزیه‌خوان شروع

به اجرای مراسم می‌کنند، اجتماع افراد بدون هماهنگی به صورت مدور شکل می‌گیرد؛ ولی با توجه به دلایل ذکر شده، تعزیه سیار اراک به صورت منعطف و به بهترین نحو، داستان‌سرایی، چیدمان اشخاص، سناریو و فرایند زمانی داستان نهفته در تعزیه را تغییر داده است و تعزیه را به صورت واگن‌های قطار و تسلسلی در بازار اجرا می‌نماید.

پی‌نوشت

۱. شهادت‌خوان و پژوهشگر تعزیه.
۲. محقق و مدرس آواز و موسیقی سنتی.

منابع و ماخذ

- اصائلو، حسن و رستمی زاده، امیرحسین. (۱۳۸۸). جستاری در تاریخ معماری و شهرسازی ایران. تهران: مؤسسه آموزش عالی سوره.
- امین زاده، بهناز. (۱۳۷۸). حسینی‌ها و تکایا بیانی از هویت شهرستان‌های ایران. هنرهای زیبا، (۶)، ۶۶-۵۵.
- انصاری، هدیه. (۱۳۸۹). بازار اراک معماری فاخر عصر قاجار. جام جم، (۶۴)، ۴.
- بزرگ‌نیا، زهره. (۱۳۸۴). تکایا در بافت قدیم شهر بابل. کتاب ماه هنر، (۸۴)، ۱۲۸-۱۲۰.
- پور رحیم، هوشنگ. (۱۳۸۱). آرایش تکیه‌ها در محرم. تهران: ایران آذین. ۳۴.
- پورمند، حسنعلی و لزگی، حبیب‌الله. (۱۳۸۷). تکیه دولت. کتاب ماه هنر، (۱۲۴)، ۱۴-۴.
- توکل، محمد. (۱۳۸۱). بازار سنتی ایران در سه دوره، رکن قدرت، جنگ قدرت، اوج قدرت، چشم‌انداز ایران، (۱۶)، ۴۵-۳۴.
- چلکوفسکی، پیتر. (۱۳۸۴). تعزیه: نمایش بومی پیشرو ایران. مترجم داوود حاتمی، تهران: سمت. ۵۷.
- دهگان، ابراهیم. (۱۳۸۶). تاریخ اراک، تهران: زرین و سیمین.
- سلطان زاده، حسین. (۱۳۶۸). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: امیرکبیر. ۲۱۲.
- شهیدی، عنایت‌الله. (۱۳۸۰). پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی از آغاز تا آخر دوره قاجار در تهران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی کمیسیون ملی یونسکو در ایران. ۲۵۷.
- شفق، سیروس. (۱۳۸۰). تحلیل فضایی - کالبدی بازار اصفهان. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. (۶۰)، ۵۰-۲۲.
- گلی‌زواره قمشه‌ای، غلامرضا. (۱۳۸۱). از مرثیه تا تعزیه. آینه پژوهش. (۷۸-۷۷)، ۴۸-۳۰.
- محتاط، محمدرضا. (۱۳۶۷). سیمای اراک. تهران: نشر آگه. ۲۳۵.
- نظام‌آبادی، محمدرضا (۱۳۹۲). تعزیه سیار بازار اراک به حرکت درآمد. جام جم آنلاین.
- ولاشجردی فراهانی، غلامعلی. (۱۳۹۰). نام‌های ماندگار. اراک: پیام. ۵۶.
- همایونی، صادق. (۱۳۸۷). جلوه‌های هنری. علوم اجتماعی: فرهنگ مردم، (۲۷ و ۲۸).
- هومانی‌راد، مرضیه؛ صفایی‌پور، هادی و متولی‌امامی، هادی. (۱۳۹۰). دوگانگی تکایا و مدارس در عصر صفوی: نگاهی به معماری تکیه میرفندرسکی. اطلاعات حکمت و معرفت، ۴۴-۳۹.

Received: 2016/11/08/

Accepted: 2017/05/14

An Investigation of the Mutual Structural and Formal Influences of the Body of Arak's Roofed Bazaar on the Formation of Mobile Ta'zieh in Arak

Amir Samiei* Sepideh Zeinedin** Azadeh Aleyasin***

Abstract

The architecture of Arak's bazaar is a result of the continuity of valuable experiences which are due to the concordance between the environment and various functions of bazaar. In this architecture a lot of effort has been put to create integrity and unity in different spaces of bazaar. The physical structure of Arak's bazaar is created based on an aforesought proposal, i.e. it has a straight symmetric path instead of a freely curved structure. Mobile Ta'zieh of Arak and bazaar as the place for its performance brings up questions about the effect of shape, form and structure of bazaar on the formation of this type of Ta'zieh. Has the mobility of Ta'zieh affected the structure of bazaar? The order of answers to these questions is also important. The research hypothesis is that the lack of a suitable space for performing Ta'zieh has been the reason behind selecting bazaar as the site for its performance. Reviving the neglected issue of mobile Ta'zieh, behavioral analysis of Ta'zieh in its context and exploring the potential of bazaar's environment necessitate this study. The research method for this study is analytical-historical. Data is collected through library studies, field research and conducting in-depth interviews. The aim of this study is to examine the interaction between structure and form of mobile Ta'zieh and the body of its performance (bazaar) in the city of Arak. In this study, the special and unknown ritual of mobile Ta'zieh is introduced and the flexibility of this ritual due to lack of circular space, the linearity of bazaar, local competition, economic relations of merchants, and the presence of particular mosques are discussed. Then, it is pointed out that mobile Ta'zieh has changed the drama, scenario, the timing of the narrative and location of persons in order to show it to the people in bazaar as a sequence in different parts. Finally, it is concluded that one of the reasons for hierarchical performance of Ta'zieh in Arak's bazaar is the linearity of the place within which it is performed.

Keywords: Arak, bazaar, mobile Ta'zieh, structure, body

---

* Lecturer, Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University (Khomein Branch).

** MSc Student, Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University (Khomein Branch).

*** MSc Student, Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University (Khomein Branch).